

ONGOONGO FAKA-KUATA

Fakafe'iloaki mei he Pule Lahi

Na'e vave 'a e tukufolau mai 'a e fuofua kuata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2020/21 'o tau a'u mai eni ki he ngaahi mahina faka'osi'osi 'o e ta'u 2020. Na'e fe'unga mo e ngaahi fakatoto ki he ngaahi launga 'e 32 na'e tapuni 'i he a'umai ki he Kuata Sepitema ni, pea fakakatoa ki he ngaahi launga fo'ou 'e 26.

Na'e liliu 'a e founa 'o e ngaahi tala fatongia ke talangofua ki he ngaahi fakangatanga 'o e taimi fakataputapui 'o e mahaki kuo mafola fakamamani lahi. Na'e fakamamafa 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tala fatongia ki hono ngaue'aki 'o e televisone, letio mo e 'initaneti lolotonga 'a e taimi fakataputapui 'i he kuata ni.

Na'e kei hoko atu pe 'a e kaveinga **"Matu'utaki e Loa 'i he Pule Lelei"** ko e faka'ai'ai ki he ngaahi ngaue taukave mo e fakatoto fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'o e pule lelei. Fakataunge ke mou hao mo malu pea ke fai tapuekina kimoutolu 'e he 'Otua.

'Olunga – Ko Lord Fakafanua (fika 4, 'otu mu'a) mo e kau fakaafe fakalingilangi 'i he ouau hono fakaola 'o e "TATALA."

Ongoongo lalahi 'o e Kuata Sepitema

Fakaola 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'a e Polokalama **"Tatala"**

(Nuku'alofa, Falaite, 31/07/20) – Na'e katoanga 'i he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'a e makamaile fakahisitolia lolotonga 'a e kuata ni 'aki 'a hono fakaola 'o e founa tanaki mo tauhi fakamatala fakakomipiuta 'o e ngaahi launga. Na'e fakahingoa 'e he Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'a e fa'unga fo'ou ni ko e **"Tatala."**

Fakatatau ki he me'a 'a e 'Eiki Sea, ko e **"Tatala"** 'oku hange ia ko e ngaue 'a e fa'unga tanaki fakamatala 'o e ngaahi launga, 'o tatau pe mo 'etau "fohi ha fo'i onioni 'a ia 'oku tatala 'a e ngaahi lau ke a'u ki he 'elito 'o ha palopalema pe ko hano fakae'a 'a e mo'oni." Na'a ne pehe ko e fa'unga ngaue ko eni ko ha "founa mahu'inga ia ke poupu ki he tefito'i fatongia 'o e 'ofisi 'i hono hakeaki' 'a e pule lelei 'i he ngaue fakapule'anga."

Na'e fakamamafa 'i he Lord Fakafanua 'a e mahu'inga 'o e matu'uaki ha tukunga lolotonga 'a e ngaahi fakamanamana mei he mahaki kuo mafola fakamamani lahi 'a e KOVITI-19 'a ia kuo toki a'usia ai ha tukunga fakatu'utamaki kuo te'eki ke hoko. 'I he taimi tatau, "oku tapou ai heni ke matu'uaki ha tukunga pea ke 'i ai mo ha ngaahi faingamalie ke fakatupulekina 'a e fakakaukau pea mo hono ngaue'aki 'o e tekinolosia fo'ou 'o e fetu'utaki ke fakapapau' 'oku kei fakahoko 'a e ngaahi fatongia ma'ae kakai." Na'e toe fiefia foki 'a Lord Fakafanua 'i hono fakaola 'o e **"Tatala"** 'a ia ko ha makamaile mo'onia, taimi tonu mo mahu'inga foki." Na'a ne fakamalō'ia 'a e 'Omipatimeni, Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC, pea mo e kautaha Tonga ko e NiuIT, ki he fengae'aki 'o ola mei ai 'ae polokalama ki hono tauhi mo tokanga'i fakakomipiuta 'o e ngaahi fakamatala mo e lekooti 'o e ngaahi launga.

"E fakalakalaka ai 'a e ngaahi fa'unga fakangaue pea takiekina ai ki ha founa ngaue vave mo lavame'a ki hono fakalelei' 'o e ngaahi launga 'oku fakatoto' 'i ha fengae'aki fakataha. *(Hoko atu 'i he peesi 2)*

**Ko e kapasa folau 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/21 ko e –
"Matu'utaki e Loa 'i he Pule Lelei."**

“Oku fakafatongia ‘aki ‘a e ‘Omipatimeni ki hono fakatoto‘i ‘i he founa totonu ha ngaahi launga mei he kakai. ‘Oku mahu‘inga ‘a e falala mai ‘a e kakai, pea ‘oku matu‘aki mahu‘inga ‘aupito ke fakahoko ‘a e fakatoto‘i he founa angamaheni pea mo vave foki. ‘Oku ou tui mo falala ko e founa ngaue fo‘ou ni ‘e tokoni ki he vave ‘o e ngaue, ‘ikai ke tau toloi ‘o ‘ikai ha ‘uhinga lelei ki ai pea mo fakapapau‘i ‘oku vave ‘a hono fakatoto‘i ‘o e ngaahi launga,” ko e me‘a ia ‘a Lord Fakafanua.

‘I hono talitali ‘o e kau fakaafe, na‘e fakahā ai ‘e he ‘Omipatimeni, Mr. ‘Aisea Taumoepeau, SC, na‘e kamata ‘i he ta‘u ‘e tolu (3) kimu‘a ‘a e fakakaukau ke fokotu‘u ha fa‘unga ki hono tauhi mo tokanga‘i ‘o e ngaahi fakamatala mo e fakatoto‘i ki he ngaahi launga lolotonga ia ‘a e Pule Lahi ‘a e ‘Ateni Seniale lolotonga, Mrs. Linda Folaumoetu‘i. Na‘e toe fakamalō ‘a e ‘Omipatimeni ki he kautaha Niu IT ki he ngaahi fetokoni‘aki kotoa he ngaahi ta‘u kuo toki hili, pea neongo ‘a e ngaahi loa mo e pole, na‘a nau malava pe ‘o matu‘uaki pea kuo a‘usia ai ‘a e makamaile ‘o e ‘aho ni.

Na‘e toe fakamalō‘ia ‘e he ‘Omipatimeni ‘a e me‘a ‘i he ouau ni ‘a e fakaafe fakalangilangi, Sea ‘o e Fale Alea, pea pehē ki he ‘Eiki Palesiteni ‘o e Siasi Konisitutone Tau‘atāina ‘o Tonga, Faifekau Kinitoni Mafi, Komisiona Polisi, Mr. Steven Caldwell, ‘Ateni Seniale, Mrs. Folaumoetu‘i, Solisitoa Seniale, Mr. Sione Sisifā, mo e kau fakaafe. Ko e kulupu hiva ‘a e Ako Ma‘olungaange ko Tupou (TTI), na‘a nau tataki e faiva mo e ngaahi hiva.

Fakatatau ki he fakamatala ‘a Kaua Matoto ‘o e kautaha NiulT ‘a ia ko e ta‘u eni ‘e 14 ‘a ‘enau ngaue, na‘e kamata ‘a hono fa‘u ‘o e fa‘unga ngaue ni ma‘ae ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘i Siulai ‘o e 2019. ‘Oku fakamamafa ‘a e taukei ngaue ‘a e Niu IT ki he ngaahi naunau fakatekinikale, fale‘i mo e ngaahi ngaue fakatekinikale ki he netiueka faka-komipiuta, malu‘i, fa‘u mo fakalaka-laka ‘o e polokalama ngaue.

Fakataha ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni Ta‘u Fakapa‘anga 2020/21

Na‘e hoko atu ki he fuofua fakataha (retreat) ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘i he kamata‘anga ‘o e Ta‘u Fakapa‘anga 2020/21 hili hono fakaola ‘o e fa‘unga ngaue “Tatala.” Na‘e tapou ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua, ke ngaue‘aki ‘a e faingamalie ni ke fai hano fakataukei‘i ‘o e fa‘unga ngaue fo‘ou ni – ‘a e ngaahi konga mahu‘inga ‘o e polokalama fakakomipiuta ni pea mo e founa ke toe lelei mo vave ange ai ‘a e fai fatongia ‘a e ‘ofisi.

“Oku hoko e ngaahi fakataha pehe ni ko ha fa‘unga ke longomo‘ui ai e alelea ‘oku faingata‘a. ‘Oku ou fakatu‘amelie ‘e fakaiuia mo faka‘ai‘ai ai heni ‘a e kau ngaue fai mateaki ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni kenau ngaue malohi ‘o fakamalumu mo e taukei ‘a e Pule Lahi ‘i he vilitaki ke “matu‘uaki e loa ‘i he pule lelei.”

“Oku ou tapou kia kimoutolu kotoa ke kei kavekavea‘u ‘a e ngaahi fokotu‘utu‘u ngaue ke hakeaki‘i ha fa‘unga fai tu‘utu‘uni ‘oku tali-ui ki he fatongia, ‘ata ki tu‘a, totonu, fengaue‘aki pea mo fetokoni‘aki.

“Ko e ‘Omipatimeni ko ha fa‘unga ngaue ki hono malu‘i mo kavekavea‘u ‘a e pule ‘a e lao. ‘Oku kei poupou‘i pe ‘e he Fale Alea ‘a e ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni. ‘Oku tau kafataha ki hono paotoloaki ‘o e pule lelei mo e pule ‘a e lao kae mala-va ke langa ha Tonga ‘oku fakalalakala pea mo fakapapau‘i ‘oku ma‘olunga ange ‘a e tu‘unga ‘o e mo‘ui ki he Tonga kotoa,” ko e me‘a ia ‘a Lord Fakafanua.

Na‘e toe fai mo e ngaahi fakamatala kehe lolotonga ‘a e fakataha ni mei he Potungaue Pa‘anga mo e Palani Fakafonua pea pehe ki he kau pule ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni.

**Ko e kapasa folau ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2020/21 ko e –
“Matu‘uaki e Loa ‘i he Pule Lelei.”**

Fakanofu 'a e Pule Lahi ko e Fale'i Faka-Lao ki he 'Ene 'Afio

Kuo fakanofu 'a e Pule Lahi 'o e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Mrs. 'Alisi Taumoepeau, ko e Fale'i Faka-Lao ki he 'Ene 'Afio. Na'e tali 'e he 'Ene 'Afio, Kingi Tupou VI, 'o fai 'a e fakanofu 'i 'Akosi, hili ia 'a 'e ne mokoi ki he fale'i 'a e Komiti Fale'i Fakalao, 'Eiki Tu'i Fakamaau Lahi pea mo e Fakataha Tokoni.

Kuo hoko foki 'a hono fakanofu 'o Mrs. 'Alisi Taumoepeau, KC., ko e maka-maile mahu'inga ia 'e taha ki he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, hili ia 'a 'ene hoko ko e fuofua fefine Tonga ki he lakanga Solisitoa Seniale mo 'Ateni Seniale 'o Tonga; ko e fuofua fefine ke ne hoko ko e Minisita 'o e Kapineti mo Minisita 'o e Lao, pea mo le'ole'o 'Eiki Tu'i Fakamaau Lahi 'o e Fakamaau'anga Lahi. Kuo laka hake 'i he ta'u 'e 40 'a 'e ne ngaahi ngaue fakalao 'i Tonga ni. Kuo ma'u 'e 'Alisi 'a hono mata'itohi Bachelor 'i he Lao (LLB) mo e Master 'i he Lao (LLM) mo e Fakalangilangi "Honors" mei he 'Univesiti Vikatolia 'o Uelingatoni Nu'u Sila, pea 'oku ne hoko ko e Loea (Barrister & Solicitor) 'i Nu'u Sila.

Na'e fokotu'u fakataha 'a 'Alisi mo e fefine loea ko Mrs. Petunia Tupou kena fakatou hoko ko e Fale'i Fakalao ma'a 'Ene 'Afio. 'Oku fai heni 'a e talamonu ki he ongo mo'unga'i fefine ni 'i he mala'e 'o e ngaue fakalao 'i Tonga ni.

'Olunga—Ko Mrs. 'Alisi Taumoepeau, KC., mo Mrs. Petunia Tupou, KC., 'i he ouau fakanofu ko e ongo Fale'i Fakalao ki he 'Ene 'Afio 'i he Fakamaau'anga Tangi, Nuku'alofa. 'Oku ha foki he ta 'i 'olunga 'a hona takitaha famili.

Fakamamafa'i 'e he 'Omipatimeni 'a e Taki Lelei

Na'e fakamamafa'i 'e he 'Omipatimeni, Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC., 'a e mahu'inga 'o e Taki Lelei ki he fakataha 'a e Potungaue Pa'anga Hu mai mo e Kasitomu. Na'a ne hoko ko e taha 'o e ongo lea tefito 'i he fakataha'anga ni (retreat), na'e fakahoko 'i he Holo Fe'aomoengalu.

Na'e me'a ai 'a e 'Eiki Minisita 'o e Potungaue, Hon. Tevita Lavemaau. Na'e toe lea tefito ai heni 'a e Pule 'o e Va'a Fakalelei 'Atamai 'o e Falemahaki Vaiola, Dr. Mapahano Puloka.

Na'e fakamamafa'i 'e he 'Omipatimeni 'a e mahu'inga 'o e taki lelei ko ha tokotaha 'oku ne fakaivia mo tokoni'i 'a 'ene kau ngaue pea mo langa hake 'a 'enau ngaue ma'ae potungaue fakalukufua. Na'a ne pehe ko ha taki lelei 'oku ne toe faka'ai'ai 'a e kau ngaue mo e kakai, fevahevahe'aki 'a e visone 'oku fakama'unga kiai 'a e potungaue pea mo tataki ha ngaahi liliu.

"Ko e taki lelei ko ha tokotaha 'oku ne takiekina ha falukunga kakai ki hano a'usia ha taumu'a," fakatatau ki he fakamatala 'a e 'Omipatimeni. Na'a ne toe pehe 'i he vakai atu ki mu'a, ko e vilitaki ia mo e ngaue faka'utumauku 'a e taha kotoa ke ikuna 'a e taumu'a mo ha va'ihala 'oku ma'u ai ha ola lelei. Ko e tokotaha taki lelei ia. Ko e taki lelei 'oku ne 'ilo 'a e hala pea 'oku ne toe tataki 'a e va'ihala ko ia."

Na'e toe fakahoko 'e he Pule Lahi, Mrs. 'Alisi Taumoepeau, KC., 'a e polokalama Tala Fatongia ki he kau ngaue 'a e potungaue, pea mo e 'Ofisa Fetu'utaki mo e Mitia, Nanise Fifita.

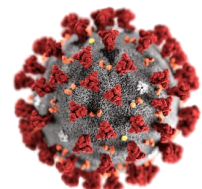

Mei he Kautaha Mo'ui 'a Mamani (WHO), ko e fakamatala fakamamani lahi fekau'aki mo e KOVITI-19

'I he a'u ki he **'aho 11 'o Novema, 2020**, kuo fakapapau'i kuo mo'ua 'a e **toko 51,251,715 'i he mahaki ni**, 'o kau ai 'a e **toko 1,270,930 kuo nau mate**.

Ko e founa ke taliteke'i'aki 'a e KOVITI-19, kuo pau ki he taha kotoa ke:

- *Fanofano ma'u pe hono nima*
- *Fakamama'o mei he taha kotoa*
- *Ngaue'aki ha me'a kofu ki he ngutu mo e ihu he feohi mo e kakai*
- *Malu'i e taimi 'o e tae pe mafatua*
- *Fufulu mo fakama'a 'aki e faito'o tamate siemu*
- *Toutou vakai'i e tukunga ho'o mo'ui he 'aho kotoa*

Va'a ki he Fetu'utaki & Mītia

Ngaahi Tala Fatongia – Na'e ngaue lahi 'aki lolotonga 'a e kuata ni 'a e founa fetu'utaki mo e kakai 'o fou 'i he ngaahi mītia angamaheni pea mo fo'ou. Na'e pau ke ta'ofi fakataimi 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tala fatongia 'oku fehanganagai mo e kakai 'o toki faka'atā pe he uike 'e ua (2) faka'osi 'o e kuata ni. Na'e makatu'unga eni mei he feinga ke ta'ofi telia na'a a'umai 'a e KOVITI-19 pea mo e tu'utu'uni 'o e ngaahi founa angamaheni fo'ou 'o e feohi. Na'e uesia ai heni 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tala fatongia kakato 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni.

Na'e fakahoko 'e he Va'a ki he Fetu'utaki mo e Mītia 'a e tala fatongia 'o ngaue'aki 'a e letiō, Televisone pea lahi pe ki hono ngaue'aki 'o e peesi mītia fakasosiale 'i he Feisipuka mo e uepisaiti.

Na'e fe'unga mo e ngaahi fakamatala 'e 37 na'e tuku atu 'i he peesi Feisipuka 'a e 'ofisi ni lolotonga 'a e kuata ni 'a ia na'e fakahoko hangatonu mei ai ki he uepisaiti (www.ombudsman.to). Na'e kau foki 'i he ngaahi fakatapu'uni 'o e taimi fakatu'upakē 'a hono tu'utu'uni 'o e fakangatangata 'i he fefononga'aki lolotonga 'a e kotoa 'o e kuata. Ko e ngaahi fakangatangata kehē na'e kau ai 'a e nofo vā mama'o 'i he mita 'e taha-moe-konga.

Na'e poupou 'aupito 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni 'a e pule'anga mo e kau ma'u mafai ki he mo'ui. Hangē ko ia ko e kaveinga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2020/21 ko e **"Matu'uaki e loa 'i he Pule Lelei,"** kuo pau ai ki he 'Ofisi ni ke kīkivoi ke matatali 'a e ngaahi pole ni.

(*'Olunga*) 'Oku hā he tā ni 'a e Pule Lahi, Mrs. 'Alisi Taumoepeau, KC, 'i he 'ene tataki 'a e Tala Fatongia ki he kau faifekau 'o Kolo Tapu 'o e Ako'anga Tohitapu ko Sia'atoutai.

(*'Olunga*) 'Oku hā 'i he ngaahi tā ni 'a e ongo Pule Fakavahe mo e kau 'Ofisa Kolo 'o e vahenga Kolofo'ou mo Kolomotu'a na'a nau kau mai ki he Tala Fatongia 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni.

'A'ahi ki he Uepisaiti mo e Feisipuka – Kuata Siulai - Sepitema – 'Oku ha atu 'i he tepile 'i lalo 'a e tokolahi 'o e kakai na'a nau "Sai'ia" mo "Muimui'i" 'a e peesi Feisipuka 'a e 'ofisi ni pea mo e tokolahi 'o e kakai na'a nau 'ahia 'a 'emau uepisaiti lolotonga 'a e kuata.

Sai'ia & Muimui'i 'a e peesi Feisipuka mo e kau 'A'ahi ki he Uepisaiti 'a e 'Ofisi

Ngaahi Mahina	Feisipuka		Tokolahi 'a e 'A'ahi ki he Uepisaiti
Siulai	Sai'ia	27	916
	Muimui'i	30	
'Akosi	Sai'ia	21	1,186
	Muimui'i	22	
Sepitema	Sai'ia	5	1,075
	Muimui'i	6	
FAKAKATOA		111	3,177

Mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni — ‘Ofisa ngaue tu’ukimu’a ‘o e mahina takitaha – Talamonū atu ki he kau ngaue ni ‘a ia na’e fakatokanga’i ‘a e hulu atu ‘a ‘enau fai fatongia he ngaahi mahina ni, ‘a ia ‘oku nau hā atu ‘o kamata mei to’ohema:

Sune —Mrs. Sisilia Tokai, Sekelitali Tokoni Ma’olunga (*Foaki lolotonga ‘a e fakataha ‘a e kau ngaue he konga faka’osi ‘o Siulai*)

Siulai - Miss Jane Lavemai, Tokoni ‘Akauniteni

‘Akosi — Mr. Sione Hamani Topui, ‘Ofisa Fakatotolo Ma’olunga

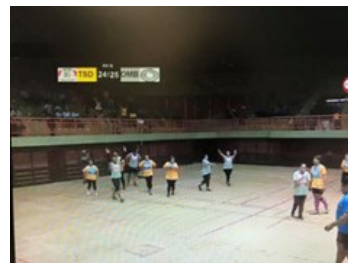
Sepitema—Mrs. Konikotia Taunaholo, ‘Akauniteni

KOULA HONO UA MA’AE ‘OFISI ‘O E ‘OMIPATIMENI

Na’e toe ikuna ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘a e Koula hono ua, ‘a ia ko e koula he fe’auhi neitipolo ‘a e ngaahi potungaue mo e kautaha ki he ta’u ni ‘i he ‘enau fainolo mo e timi ‘a e Potungaue Sitetisitika. Ko e kai ko e 25-24. Na’e kau ki he timi tuifio ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mo e Poate Sino’i Pa’anga Malōlō ‘a Soane Hehea, Litia Tonga mo Roman Vaihū (*‘oku nau hā ‘i he tā ‘i to’omata’u*). Na’e ikuna ‘e he timi tuifio ni ‘a e koula ‘i he Kalasi 2 ‘o e fe’auhi na’e fokotu’utu’u ‘e he Kautaha Netipolo ‘a Tonga. Ko e koula ‘aki eni hono ua ma’ae ‘ofisi ni hili ia ‘a e tomu’a ma’u e koula he fe’auhi hoki (hockey) ‘i he ta’u kuo’osi.

Na’e lauiafe ‘a e kakai na’a nau mamata tonu ki he fainolo ‘i he fale mamata sipoti ‘i ‘Atele mo kinautolu na’a nau mamata tonu ‘i hono fakamafola hangatonu ‘i he ngaluope ‘e he TV Tonga. Na’e fakatokanga’i makehe ‘e he ‘ofisi ‘a e tangata va’inga tu’ukimu’a ‘i he timi ko Soane Hehea (*‘oku hā atu ‘i he tā mo e ‘Omipatimeni, taupotu atu ki to’omata’u*). Talamonū atu ki he kotoa ‘o e kau va’inga mei he ongo ‘ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mo e Sino’i Pa’anga Malōlō.

FEINGA KI HE MO’UI LELEI

‘Olunga—Ko Mo’onia Taufā, na’a ne ikuna ‘a e pale ‘uluaki ‘i he fe’auhi fakaholo ‘a e kau ngaue.

‘Olunga—Ko e timi tuifio ‘a e kau ngaue ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni mo e Poate Sino’i Pa’anga Malōlō lolotonga ‘a e fakamalohisino ‘i he Pa’ake Teufaiva ‘a e kau ngaue ‘o Tonga.

Pulusi ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni, Tonga. ‘Etita – Pule Lahi. Kakano & Fokotu’utu’u – ‘Ofisa Fetu’utaki & Mitia. ©OMB Office, 2020. Ki ha faka’eke’eke pe launga, kataki ‘o fetu’utaki mai ‘i he telefoni ta’etotongi 0800 662 | ‘imeili – investigation@ombudsman.to | Feisipuka - Office of the Ombudsman | Uepisaiti – www.ombudsman.to | ‘Oku tu’u ‘a homau ‘ofisi ‘i he Fungavaka 2, ‘Ofisi ‘o e Sino’i Pa’anga Malōlō, fetaulaki’anga ‘o e hala Mateialona & Lēue, Kolofo’ou | Tel: (676) 740 1451 or 740 1453.